

Sikorski, Bogdan

Peregrynacyjne spotkanie kościoła płockiego z Matką Bożą: historia, owoce (30.XI.1975-6.XI.1976)

Studia Płockie 7, 129-141

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bp Bogdan Sikorski

**PEREGRYNACYJNE SPOTKANIE KOŚCIOŁA PŁOCKIEGO
Z MATKĄ BOŻĄ: HISTORIA, OWOCE
(30.XI.1975—6.XI.1976)**

Treść: Wstęp. I. Przygotowanie diecezji i parafii do Nawiedzenia przez Matkę Bożą. II. Przebieg Nawiedzenia w diecezji płockiej. 1. Uroczyste rozpoczęcie Nawiedzenia w Przasnyszu — 30.XI. 1975 r. 2. Wędrówka Maryi od parafii do parafii. 3. Nawiedzenie w Seminariach Duchownych i Zakonach. 4. Pożegnalne nabożeństwo peregrynacyjne w katedrze płockiej — 6.XI.1976 r. III. Owoce Nawiedzenia. Zakończenie.

WSTĘP

Dwa lata minęły w listopadzie od zakończenia peregrynacji kopii Cudownego Obrazu Jasnogórskiego w diecezji płockiej. Do tego wielkiego, niezapomnianego przeżycia religijnego często nawiązujemy w pracy duszpasterskiej, ponieważ pragniemy pilnować wzrostu dobra posianego hojnie na glebie Płockiego Kościoła rękoma naszej Matki i Królowej. Wracamy też chętnie do tych błogosławionych dni i dlatego, bo odczuwamy ciągle dziecięcy niedosyt wdzięczności Matce za to cudowne Nawiedzenie. Te refleksje duszpasterskie, peregrynacyjne pragnę po części traktować jako jeden ze sposobów dokumentacji tego przeżycia — historycznego wydarzenia w diecezji, ale przede wszystkim jako wyraz wdzięczności Matce Bożej za niezapomniane chwile szczególnej obecności w Kościele Płockim. W artykule mam zamiar przedstawić w ogólnych zarysach przygotowanie diecezji i poszczególnych parafii do Nawiedzenia, zewnętrzne ramy przebiegu uroczystości peregrynacyjnych i — co jest możliwe tylko w niewielkim stopniu — chcę powiedzieć coś o owocach Nawiedzenia.

I. PRZYGOTOWANIE DIECEZJI I PARAFII DO NAWIEDZENIA PRZEZ MATKĘ BOŻĄ

Gdy Ojciec Święty Jan Paweł II, wtedy Kardynał Karol Wojtyła, Metropolita Krakowski, uproszony w 1976 r. przez niezapomnianej pamięci papieża Pawła VI, aby usłużył na Watykanie Słowem Życia — Papieżowi i jego najbliższemu współpracownikom, tak powiedział snując rozważania nad drugą radosną tajemnicą różańcową: ¹ „Nawiedzenie Maryi w osobliwej postaci przeżywamy na ziemi polskiej. Dzieje się to od lat już prawie dwudziestu, odkąd rozpoczęła się tzw. peregrynacja, czyli wędrówka Obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej w jego kopii, którą Ojciec Święty, Pius XII, poświęcił w roku 1957 na prośbę Episkopatu wyrażoną przez Prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego. Od tego czasu rozpoczęła się wędrówka Obrazu, trwa dotąd i nadal będzie trwała, zdążając od diecezji do diecezji i od parafii do parafii, a czasem w obrębie parafii do innych jeszcze kościołów czy kaplic... Nawiedziny te połączone są z głębokim przeżyciem religijnym, z przygotowaniem wewnętrznym, czuwaniem całonocnym i modlitwą, która jednoczy parafian... W tej formie odtwarza się owo pierwotne nawiedzenie Maryi w Ain Karim u krewnej Elżbiety... Wprowadzamy więc Maryję do poszczególnych parafii i wspólnot Ludu Bożego jako Pierwszą z Wierzących — Tę, która przewodzi temu Ludowi «w pielgrzymce wiary», jak się wyrażał Sobór Watykański II» (KK 58).² Gdy te słowa padały w Rzymie przed obliczem Papieża z ust przyszłego Papieża, w pierwszych dniach marca 1976 r., wtedy akurat Matka Boża nawiedzała parafie diecezji płockiej w rejonie płockim.³

Obraz, który nawiedza polskie kościoły i kaplice, stanowi kopię Cudownego Obrazu Jasnogórskiego, którą namalował prof. Leonard Torwind. 14 maja 1957 r. Ojciec Święty Pius XII poświęcił kopię Cudownego Obrazu przywiezioną do Rzymu przez Prymasa Polski i obdarzył ją specjalnym błogosławieństwem na nawiedzenie kościołów całej Polski. Namiestnik Chrystusa delegował niejako Matkę Bożą do kraju, który zapragnął z Nią razem rozpocząć drugie tysiąclecie swoich dziejów.⁴

Warto też wspomnieć pamiętny dzień 26 sierpnia 1957 r. — pierwszą rocznicę uroczystych ślubowań Narodu. W Częstochowie stawił się Episkopat Polski z Kardynałem Prymasem, liczne delegacje księży ze wszystkich diecezji, wraz z Ludem Bożym z całej Polski, przybyli na uroczystość wielką, na rozpoczęcie Nawiedzenia Polski przez jej Królowę. Oto niezwykły moment, przedziwne misterium polskiej wiary: o godz. 10.30 Ojcowie Paulini wyjmują Cudowny Obraz z ołtarza i przenoszą do Bazyliki. Prymas Polski bierze Go w swoje ręce i jakby sakramentalnym gestem dotyka Nim kopii namalowanej przed kilku miesiącami. Co Maryja na to? Czy podda się posłusznie szalonym, zdawałoby się, prośbom Polaków? Czy uprosi u Syna

¹ Kard. K. Wojtyła, Znak, któremu sprzeciwiać się będą, Poznań—Warszawa 1976, s. 5.

² Tamże, s. 37.

³ Por. „Miesięcznik Pastorski Płocki” (skrót: MPP) 11(1975)435.

⁴ Por. Pielgrzymka Obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w diecezjach i parafiach w Polsce od 1957 r., maszynopis, s. 1.

cudownej mocy dla tej drugiej szerniałej Twarzy? Czy z materialną podobną Jej Obliczem Syn Boży nadprzyrodzoną moc? Czy w czasie swej pielgrzymki przemieniać będzie ludzkie serca? Czy rzeczywiście spłyną łaski z tego Obrazu?...⁵ Dziś, po 20 przeszło latach, kiedy ta pielgrzymka ma się ku końcowi, nabierało się dużo materiału, w diecezji płockiej również, do formułowania pozytywnych odpowiedzi na powyższe pytania. Z Częstochowy wyruszyła Bogurodzica Maryja, na długie pielgrzymowanie. Od Warszawy do Krakowa, Szczecina, Poznania, Gniezna — poprzez cały nasz kraj.

W pierwszą niedzielę Adwentu 30 listopada 1975 roku Diecezja Płocka przeżywała podniosłą uroczystość Inauguracji Nawiedzenia. Przygotowania do Nawiedzenia Diecezji trwały kilka lat. Najpierw trzeba było zaktywizować duchowieństwo i zakony przez odpowiednią lekturę, a następnie konferencje z wprowadzającymi referatami, które głosili między innymi zaproszeni biskupi z diecezji, gdzie Nawiedzenie miało już miejsce: bp Ablewicz z Tarnowa i bp Wójcik z Sandomierza.⁶ Odbyło się również duszpasterskie spotkanie duchowieństwa z misjonarzami i rekolekcjonistami Peregrynacji w diecezji płockiej.⁷ Wydział Duszpasterski Kurii wydał obszerną instrukcję o Nawiedzeniu⁸ oraz szczegółowy kalendarz Peregrynacji.⁹

W instrukcji podane zostały jasno założenia i zadania Nawiedzenia w swej podstawie pokrywające się z ogólnopolskimi wytycznymi, ale dostosowane do warunków i szczególnych potrzeb płockiej diecezji. Oto najważniejsze z nich:

1. Założenia:

- a) podczas Nawiedzenia wszyscy wierni mają znaleźć się „przed łaskawym Obliczem Królowej i Matki, by złożyć Jej swe odmienione serce i zaczerpnąć siły do pracy. Nawiedzenie ma dopełnić dzieła Jasnogórskich Ślubów Narodu (26.VIII.1956 r.) i Wielkiej Nowenny przed Millennium (1957—1965) oraz być przedłużeniem wdzięczności Kościoła Płockiego względem Chrystusa i Maryi za roztaczanie zbawiennej opieki nad całą Diecezją przez 900 lat jej trwania (1075—1975).
  - b) przez Nawiedzenie Obrazu ma dokonać się rzeczywiste przyście Maryi do całej rodziny diecezjalnej w sposób duchowy, szczególny i niezwykły, tj. przez specjalne działanie moralne i charyzmatyczne w Duchu Świętym.
  - c) odpowiedzią Kościoła Płockiego na Nawiedzenie będzie modlitewne hasło: „Maryjo, z Twoją pomocą ewangelizujemy Kościół Płocki”. Hasło to uwydatnia i wyznacza szczegółowy cel oraz zadanie i sposób przeżycia Nawiedzenia w diecezji płockiej.
- #### 2. Zadania duszpastersko-katechetyczne i religijno-wychowawcze w związku z Nawiedzeniem Obrazu w diecezji płockiej są następujące:
- a) przekazywanie i utrwalanie fundamentalnych prawd wiary katolickiej oraz podstawowych zasad moralności chrześcijańskiej w oparciu o Ewangelię świętą i życie Maryi.
  - b) uwrażliwianie dzieci i młodzieży na obowiązkowy i systematyczny udział w katechizacji.

⁵ Tamże, s. 3.

⁶ Płocka Kronika Nawiedzenia 1975—76 (maszynopis).

⁷ Tamże, s. 137—138.

⁸ MPP 12(1975) 460.

⁹ MPP 11(1975) 415—434.

- c) rozbudzanie i upowszechnianie nauczania i wychowania religijnego w rodzinach.
- d) wdrażanie do obowiązku systematycznego, czynnego i pełnego uczestnictwa w niedzielnej i świątecznej Mszy św.
- e) kształtowanie atmosfery i postawy zrozumienia: pojednania, życzliwości i zgody w życiu rodzinnym, sąsiedzkim, koleżeńskim, środowiskowym, parafialnym.
- f) odnawianie i ożywianie najważniejszych praktyk religijnych w życiu chrześcijańskim, zwłaszcza codziennej modlitwy, częstej spowiedzi i Komunii św., postu i wstrzemięźliwości, Różańca św. rodzinnego, modlitwy Anioł Pański, noszenia medalika, pielgrzymek parafialnych do sanktuariów, innych praktyk zapomnianych i zaniedbanych oraz wprowadzenie nowych praktyk pobożnych i pokutnych do życia rodzinnego i parafialnego.
- g) zachęcanie do złożenia aktu oddania się Matce Bożej przez chętnych parafian.

Kto i w jaki sposób ma te wniosłe założenia i zadania wprowadzać w życie? Otóż w wyżej wymienionej Instrukcji duszpasterskiej jest odpowiedź i na to pytanie — księża proboszczowie, rządcy kościołów i przełożeni rodzin zakonnych ponoszą odpowiedzialność za wszechstronne, długofalowe i owocne przygotowanie parafii i kościołów do Nawiedzenia tak pod względem duszpasterskim, homiletycznym, katechetycznym i liturgicznym, jak też pod względem organizacyjno-technicznym. Oni są pierwszymi i najważniejszymi misjonarzami. Wobec tego należy:

- a) jak najwcześniej zaprosić misjonarzy i w stosownym czasie ustalić z nimi szczegółowy program misji bądź rekolekcji, które trzeba urządzić bezpośrednio przed uroczystością Nawiedzenia.
- b) omówić na spotkaniach roboczych z księżmi wikariuszami, katechetami i katechetkami oraz przedstawicielami laikatatu szczegółowy program Nawiedzenia i sposób jego realizacji w parafii oraz przydzielić określone zadania do wykonania w oparciu o wskazania i materiały otrzymane z Wydziału Duszpasterskiego Kurii. Nauczający religii winien przeprowadzić z dziećmi i młodzieżą odpowiednie katechezy o tematyce peregrynacyjnej.
- c) przekazać wiernym niezbędne informacje dotyczące misji i uroczystości Nawiedzenia.
- d) zorganizować modlitwy, podjąć ofiary i praktyki pokutne w intencji owocnego Nawiedzenia, wypowiedzieć zobowiązania i czyny peregrynacyjne przede wszystkim duchowe, ale również i materialne. Jednym słowem chodzi o wytworzenie sprzyjającej atmosfery religijnej towarzyszącej Nawiedzeniu Obrazu. Temu ma służyć zarówno długofalowe przygotowanie dalsze, bliższe, jak i bezpośrednie. Przygotowanie bezpośrednie polega na przeprowadzeniu duchowej odnowy i pojednania z Bogiem i bliźnimi przez dobrą spowiedź, godną Komunię św., darowanie uraz i wynagrodzenie krzywd moralnych i materialnych oraz na rozmodleniu parafian. W każdej parafii większej należy przeprowadzić tygodniowe misje lub ich renowację, w każdej parafii średniej i mniejszej — pięciodniowe rekolekcje peregrynacyjne. Ćwiczenia te powinny zakończyć

się w przeddzień uroczystości Nawiedzenia, aby duszpasterze i wierni mogli wykorzystać pozostały czas wolny na dopełnienie zewnętrznych przygotowań. Misjonarze i rekolekcjoniści winni uwzględnić w naukach hasło diecezjalne Nawiedzenia, tj. ewangelizację, i wynikające z niego treści oraz zadania dla duszpasterzy i wiernych Kościoła Płockiego.

W programie misji-rekolekcji należy przewidzieć w miarę możliwości następujące nabożeństwa:

- nabożeństwo przebłagalne za grzechy przeciwko życiu nienarodzonych, za grzechy niewiary, nienawiści, nietrzeźwości;
- nabożeństwo pojednania z bliźnimi;
- nabożeństwo za zmarłych, połączone z nawiedzeniem cmentarza grzebalnego i przemówieniem okolicznościowym;
- nabożeństwo poświęcenia siebie i rodzin Matce Bożej, połączone z rozpoczęciem praktyki Różańca rodzinnego;
- nabożeństwo dziękczynne za 900 lat istnienia diecezji.

Misjonarzy należy zaprosić do czynnej współpracy także podczas doby Nawiedzenia, szczególnie w głoszeniu nauk, prowadzeniu czuwania i adoracji stanowych oraz urządzaniu nabożeństw. W instrukcji zaproponowany został ramowy, ale dość szczegółowy przebieg samej uroczystości Nawiedzenia w poszczególnych parafiach. W miarę możliwości wszechstronnie przygotowane duchowieństwo, zaopatrzone w niezbędne materiały i jasno sprecyzowany program działania zawarty w Instrukcji, rozpoczęło nieraz już na rok przed uroczystością przygotowania wspólnot parafialnych

Bezpośrednie przygotowanie w parafiach, których jest 250, stanowiły święte misje i rekolekcje. W ośrodkach miejskich brało w nich udział 80% parafian, spowiadało się ok. 60%, w ośrodkach wiejskich brali udział w misjach i spowiadali się wszyscy, zdarzały się jedynie sporadyczne wypadki absencji. Okres misji był czasem niezwykle wyężonej pracy kapłanów, którzy w konfesjonalach trwali w ciągu dnia i wiele godzin nocnych. Bardzo wielu kapłanów w relacjach ustnych i na piśmie¹⁰ zgodnie stwierdza, że żadne misje nie przyniosły takich Bożych skutków jak te Maryjne przed Nawiedzeniem.

Tak w najbardziej ogólnych zarysach wyglądało duchowe przygotowanie diecezji i parafii do Nawiedzenia. W każdej prawie parafii, szczególnie tam, gdzie pracują gorliwi kapłani, a tych dzięki Bogu nie brak w diecezji, udało się wytworzyć specjalny, lokalny „mikroklimat” charakteryzujący się ciekawymi pomysłami organizacyjnymi i duszpasterskimi, a przede wszystkim wysoką temperaturą autentycznej, polskiej pobożności maryjnej prowadzącej zawsze do spotkania z Bogiem. Archiwum kurialne dysponuje sporą ilością zebranej dokumentacji na ten temat, która posłuży kiedyś jako materiał do bardziej szczegółowych, ciekawych opracowań pastoralnych.¹¹

W następnej części artykułu przedstawiony zostanie sam przebieg Nawiedzenia w diecezji płockiej.

¹⁰ Tamże, s. 434—440.

¹¹ Archiwum Kurii dysponuje kroniką Nawiedzenia (dwutomowy rękopis), w której są krótkie relacje o przygotowaniu i przebiegu Nawiedzenia z wszystkich parafii. Wpisywali te relacje księża proboszczowie.

II. PRZEBIEG NAWIEDZENIA W DIECEZJI PŁOCKIEJ

1. UROCZYSTE ROZPOCZĘCIE NAWIEDZENIA W PRZASNYSZU ¹² 30.XI.1975 R.

Zgodnie z ogólnopolskim rozkładem Peregrynacji, diecezja płocka jako dwudziesta trzecia, 30 listopada 1975 r. w pierwszą niedzielę Adwentu, przeżyła podniosłą uroczystość religijną, związaną z inauguracją Nawiedzenia jej przez Matkę Bożą w łaskami słynącej Kopii Obrazu Jasnogórskiego. Obraz ten przyjęła od diecezji włocławskiej przez Bolesławiec i Kielce. Uroczystość miała miejsce w kościele klasztornym OO. Pasjonistów w Przasnyszu. W centralnym nabożeństwie peregrynacyjnym wzięli udział: J. Em. Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, J. E. Arcybiskup Antoni Baraniak oraz inni biskupi w łącznej ilości 18. Nadto uczestniczyli w nabożeństwie: wyżsi przełożeni zakonów męskich i żeńskich na czele z Generałem OO. Paulinów z Jasnej Góry, Prowincjałem OO. Kapucynów z Warszawy i Prowincjałami OO. Pasjonistów z Przasnysza i Francji, członkowie Kapituły Katedralnej Płockiej i Kolegiackiej Pułtuskiej, kapłani z Kurii i Sądu Biskupiego, kierownictwo obu Seminarium Duchownych w Płocku, duchowieństwo diecezjalne, zakonne w liczbie ok. 200 osób, ok. 160 sióstr zakonnych, zwłaszcza Pasjonistek z Matką Generalną, Służek z Matką Prowincjalną, Szarytek, Misjonarek, Albertynek i Kapucynek, delegacje wiernych z wielu parafii diecezji, wierni z rejonu ciechanowskiego, tj. z dekanatów: makowskiego, przasnyskiego, mławskiego, chorzelskiego i ciechanowskiego w liczbie ok. 15 000 oraz najliczniej z miasta i parafii Przasnysza. Centralna uroczystość peregrynacyjna poprzedzona była nabożeństwem, które celebrował J. E. Bp I. Jez. Ordynariusz Koszaliński, w kościele klasztornym OO. Pasjonistów, w sobotę 29.XI. o godz. 18.30, podczas którego wygłosił okolicznościowe kazanie nt. „Znaczenie duchowe rozpoczynającej się Peregrynacji Obrazu w diecezji płockiej”. W niedzielę o godz. 7 i 9 zostały odprawione Msze święte z kazaniami o tematyce maryjnej. Od godz. 10.30 trwało bezpośrednie oczekiwanie wiernych gromadzących się na modlitwę przed Obrazem Nawiedzenia, który umieszczony był na głównym ołtarzu nad tabernakulum, na tle biało-błękitnej tkaniny, udekorowanej srebrzącymi się gwiazdami, i przyciągał wzrok rozmodlonych wiernych.

Główne nabożeństwo rozpoczęło się o godz. 11 pod przewodnictwem Prymasa Polski. Po wstępnych powitaniach przemówił bp dr J. Zaręba, Ordynariusz Włocławski, przekazując Obraz Nawiedzenia Biskupowi Płockiemu i życząc całej diecezji płockiej wyproszenia u Boga wielu zbawczych łask przez wstawiennictwo Matki Najświętszej. Z kolei wygłosił przemówienie powitalne Biskup Płocki Bogdan Sikorski, skierowane do wszystkich uczestników uroczystości przasnyskich, a szczególnie do Najdostojniejszego Kardynała Prymasa, niezmordowanego w działaniu, wytrwałego w poświęceniu, konsekwentnego w dawaniu świadectwa wiary i jedności kościelnej, do Metropolity Poznańskiego, który przyjmie za rok Obraz Nawiedzenia od diecezji Płockiej, do Biskupa Włocławskiego, który ten Obraz przekazał Kościołowi Płockiemu, do pozostałych Biskupów-Gości jako Pasterzy Polski

¹² MPP 3(1976) 91—97. Opis uroczystości rozpoczęcia Nawiedzenia diecezji płockiej przez Matkę Bożą w Kopii Obrazu Jasnogórskiego.

Katolickiej, do duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, do sióstr zakonnych, zgromadzonego Ludu Bożego, wyrażając radość z ich obecności i dziękując za udział w modlitwie peregrynacyjnej. Po przemówieniu Biskupa Płockiego¹³ odczytano okolicznościowy telegram od Ojca Świętego Pawła VI.¹⁴

Po uroczystym odczytaniu Ewangelii o Nawiedzeniu św. Elżbiety przez NMP., nastąpił przewidziany hołd Maryjny składany przez delegacje dzieci przedszkolnych, szkolnych, młodzieży szkolnej i pozaszkolnej, matek i ojców, ministrantów i asysty procesyjnej, bractwa Męki Pańskiej i Sióstr Zakonnych oraz Ojców Pasjonistów, połączone z odpowiednimi aktami uczczenia i ofiarowania się Matce Chrystusowej, przeplatany śpiewem pieśni maryjnych. Po złożeniu hołdu została odprawiona uroczysta Msza św. koncelebrowana pod przewodnictwem J. E. Arcybiskupa A. Baraniaka, Metropolity Poznańskiego. W czasie Mszy św. J. Em. Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, wygłosił Słowo Boże. Po ciepłych słowach powitania, przedstawił Dostojny Mówca historię Obrazu Nawiedzenia, przypomniał trasę Jego dotychczasowej wędrówki, ukazał atmosferę duchową, którą tworzy i która Mu towarzyszy, oraz przedziwną rolę, jaką spełnia w Kościele i narodzie polskim.¹⁵ Oto dwa głosy uczestników uroczystości. Prowincjał Pasjonistów z Francji powiedział: „Nigdy w życiu nie widziałem tak wielkich rzesz modlącego się ludu”. Ksiądz z Czechosłowacji: „Wspaniałe umocnienie w wierze i piękny wyraz potęgi wiary Polaków”.

Z okazji uroczystego rozpoczęcia Peregrynacji w Diecezji Płockiej, na adres Biskupa Płockiego nadeszły liczne listy gratulacyjne i życzenia od Biskupów Polskich, a wśród nich od J. Em. Stefana Kardynała Wyszyńskiego¹⁶ i J. Em. Karola Kardynała Wojtyły.¹⁷ Uroczystością w Przasnyszu diecezja Płocka rozpoczęła wielką, ogólnodiecezjalną akcję duszpasterską, która trwała do 6.XI.1976 r.

2. WĘDRÓWKA MARYI OD PARAFII DO PARAFII

Po bardzo uroczystej inauguracji Nawiedzenia w Przasnyszu zaczęła się błogosławiona wędrówka Matki Bożej po płockiej diecezji od parafii do parafii ustalonym szlakiem, kolejno w sześciu rejonach: ciechanowskim, płońskim, sierpeckim, pułtuskim, rypińskim i płockim. W czasie koniecznych przerw Obraz był umieszczany w kaplicach zakonnych.¹⁸ Jest niemożliwością iść krok w krok za Matką Bożą do każdej parafii i dawać stamtąd choćby najkrótszą relację. Trzeba tu poprzestać na przedstawieniu programu ramowego, który rzecz jasna w każdej parafii był nieco inaczej realizowany.¹⁹

Zazwyczaj Obraz przybywał do każdej wspólnoty o godz. 16, opuszczał ją w dzień następny o godz. 14. W oczekiwaniu na przewiezienie Obrazu Nawiedzenia przez delegację z poprzedniej parafii odprawiano Nabożeń-

¹³ Powitalne przemówienie Biskupa Płockiego — MPP 3(1976) 98—100.

¹⁴ MPP 3(1976) 98.

¹⁵ Autoryzowany tekst kazania Prymasa znajduje się w Płockiej Kronice Nawiedzenia (maszynopis), s. 61—69.

¹⁶ Tamże, s. 71.

¹⁷ Tamże, s. 72.

¹⁸ Por. MPP 11(1975) 416.

¹⁹ Por. tamże, s. 424 nn.

stwo Różańcowe lub inne nabożeństwo maryjne, by w ten sposób „rozmodlić” Lud Boży na spotkanie z Matką. Po nabożeństwie następowało procesyjne wyjście na miejsce powitania. Zawsze w nabożeństwie powitalnym uczestniczył Biskup. Gdy nadjeżdżał samochód-kaplica odzywały się dzwony kościelne. Po pokropieniu wodą święconą przez Biskupa przybyłej delegacji i zgromadzonych wiernych, procesyjnie przenoszono Obraz do ołtarza celebry, przygotowanego, jeżeli warunki atmosferyczne na to pozwalały, przy świątyni. Po ustawieniu Obrazu na postumencie-tronie, ksiądz proboszcz parafii żegnającej w kilkuminutowym serdecznym przemówieniu przekazywał Obraz księdzu proboszczowi parafii witającej. Delegacja z poprzedniej parafii składała zazwyczaj ze łzami w oczach kwiaty na pożegnanie przed Obrazem. Z kolei ksiądz proboszcz parafii witającej krótkim przemówieniem przyjmował Obraz i zaciągano od tego momentu honorową wartę. Wartę pełnili często Oddziały Ochotniczej Straży Pożarnej, dzieci, młodzież. Po odczycaniu Ewangelii o Nawiedzeniu wszyscy zgromadzeni śpiewali hymn „Uwielbiaj, duszo moja, Pana”. Po hymnie miał miejsce tzw. hołd Maryjny parafii. Kilkuosobowe delegacje dzieci, młodzieży, rodziców, ewentualnie kapłanów i siostr pochodzących z tej parafii przemawiały krótko i składały kwiaty. Po złożeniu hołdu celebrowana była Msza św. uroczysta przez Biskupa. Kazanie zazwyczaj wygłaszał jeden z misjonarzy; w czasie przygotowania darów ofiarnych delegacje parafian przynosiły zakupione z okazji Nawiedzenia „prezenty” dla miejscowej świątyni lub składano meldunki o wykonanych już zobowiązaniach lub zaplanowanych do realizacji w najbliższym czasie. Przy końcu Mszy św., przed rozesłaniem, przemawiał jeszcze krótko Biskup.

Po błogosławieństwie, odśpiewaniu „Apelu Jasnogórskiego” przenoszono procesjonalnie Obraz do kościoła, jeżeli uroczystości powitalne odbywały się na zewnątrz świątyni.

Po Mszy św. rozpoczynało się czuwanie modlitwne wiernych przy Obrazie Nawiedzenia, któremu przewodniczył misjonarz lub inny kapłan. Na program nocnego czuwania składały się: modlitwy wspólne i prywatne wiernych, pieśni, nabożeństwa, hołdy Maryjne różnych stanów, grup parafialnych, wiernych z poszczególnych wiosek, osiedli, ulic, trwające od zakończenia nabożeństwa powitania do północy i od zakończenia Mszy św. o północy do rana. Stanowe godziny czuwania łączono z aktem Ofiarowania Matce Bożej poszczególnych stanów. Przez cały czas nocnego czuwania dyżurowali również kapłani w konfesjonalach.

Przed tzw. Pasterką Maryjną, którą rozpoczynano o północy, na grzebalnym cmentarzu, oświetlonym rzeźbiście, odbywało się bardzo nastrojowe, rzewne nabożeństwo za zmarłych, z okolicznościowym przemówieniem. Był to uroczysty apel wdzięczności ojcom za przekazanie wiary.

Msza św. o północy, odprawiana bardzo uroczysto jako koncelebracja ks. proboszcza z kapłanami rodakami, stanowiła jedno ze szczytowych przeżyć uroczystości Nawiedzenia.

W drugim dniu Nawiedzenia odbywały się Msze św. z homiliami dla ogółu wiernych, dla rodziców z małymi dziećmi ze specjalnym błogosławieństwem, dla osób chorych i starszych, dla dzieci i młodzieży. Ilość Mszy św. i godziny odprawiania dostosowywano do potrzeb i warunków parafii.

Czas od ostatniej Mszy św. przed południem do nabożeństwa pożegnania Obrazu pozostawiano wiernym na prywatne czuwanie i modlitwy. Przed

pożegnaniem Obrazu odprawiano zazwyczaj Mszę św. z okolicznościowym przemówieniem. Ks. proboszcz posługując się specjalnym aktem modlitewnym dokonywał również oddania parafii Matce Bożej. Słowa podziękowania Bogu i Matce Najświętszej za Nawiedzenie wypowiadał ks. proboszcz oraz delegacje spośród dzieci, młodzieży i rodziców. Przy dźwięku dzwonów i śpiewie religijnym odprowadzano procesyjnie Obraz do samochodu-kaplicy. Ks. proboszcz oraz kilkusobowa delegacja odwoziła Obraz do następnej oczekującej parafii.

Zawsze przewożeniu Obrazu z parafii do parafii towarzyszyła eskorta samochodów osobowych i motocykli, a dość często również konnica. Przez całą dobę Nawiedzenia w każdej parafii Obraz Matki Bożej „obleżony” był tłumem szczerze modlących się ludzi i to jest w tym niezapomnianym nabożeństwie najważniejsze. Ks. infułat Jezusek będąc świadkiem defilowania niezliczonych tłumów pieszych i pojazdów przed swoją Matką w Goluźniu Dobrzyniu, powiedział do mnie tak: „Nigdy przed wojną Akcja Katolicka nie zdołała religijnie zmobilizować mas wiernych w takim stopniu i wzbudzić entuzjazm religijny jak Nawiedzenie”. Wymowne to świadectwo kapłana, który dobrze pamięta okres międzywojenny.

3. NAWIEDZENIE W SEMINARIACH DUCHOWNYCH I ZAKONACH²⁰

Nawiedzenie objęło nie tylko parafie, ale również kościoły i kaplice zakonne oraz Wyższe i Niższe Seminarium Duchowne w Płocku.

I tak przez cały Wielki Tydzień 1976 r. Matka Boża miała swoje dłuższe „zatrzymanie” w Domu Generalnym Sióstr Pasjonistek w Płocku. Przez wszystkie dni pobytu Matki Bożej kaplicę odwiedzało dużo dzieci, młodzieży i osób starszych, którzy przychodzili na prywatną bądź wspólną modlitwę. Siostry wszystkie wolne chwile od zajęć spędzały przed Obrazem Matki Bożej, często zbierały się również na wspólne modlitwy.

Od 27 lipca do 21 sierpnia 1976 r. Matka Boża „gościła” w klasztorze Sióstr Benedyktynek w Sierpcu. Siostry rozplanowały sobie tak dzień, aby jak najwięcej czasu spędzić u stóp Matki Bożej wspólnie i indywidualnie. Poza obowiązkowymi modlitwami codziennie śpiewały godzinki o Najświętszej Maryi Pannie, odmawiały cały różaniec: o godz. 9.00 — I część, o godz. 15.00 — II część i o godz. 20.15 — III część. Ostatnią część Różańca odmawiały wraz z grupą ludzi co dzień zbierających się w kaplicy po Mszy św. odprowadzanej w kościele klasztornej. O godz. 21.00 był Apel Jasnogórski pod przewodnictwem kapłana i modlitwy dziękczynne za Królowanie Maryi w naszym Narodzie przez 600 lat.

20 października 1976 r. Seminarium Duchowne w Płocku, Wyższe i Niższe, przyjmowały Matkę Bożą. Cała uroczystość odbyła się w kaplicy Niższego Seminarium. W uroczystości brali udział obydwaj Biskupi, Sikorski i Wosiński, oraz wielu kapłanów, siostry zakonne, pracownicy Seminarium z rodzinami i współpracujący w jakikolwiek sposób z Uczelnia.

Uroczystość miała charakter głęboko modlitewny, mobilizujący do przemian wewnętrznych. Po przywitaniu Obrazu i złożeniu hołdu Maryi uroczystą Mszę św. odprawił Bp Pomocniczy Jan Wosiński, kazanie wygłosił Bp Ordynariusz Bogdan Sikorski. Całą noc i następny dzień odbywały się

²⁰ Por. Płocka Kronika Nawiedzenia, s. 97—103.

nabożeństwa, którym przewodniczyli Profesorowie Wyższego i Niższego Seminarium.

Od 29 października do 3 listopada Obraz Królowej Polski pozostawał w kaplicy Sióstr Służek w Płocku, w domu prowincjalnym. Miały miejsce nabożeństwa i modlitewne czuwania według opracowanego programu i było dużo indywidualnego rozmodlenia spontanicznego sióstr i ludzi świeckich bardzo licznie odwiedzających kaplicę.

Tak więc szczególnym powołaniem zakonnym czy kapłańskim obdarzeni, umiłowane córki i synowie Maryi, mieli możliwość spotkać się z Matką Bożą w Jej wędrującym Obrazie, by z Nią omawiać najszlachetniejsze porady, i Ją, Matkę Dobrej Rady i Królową Apostołów, prosić o pomoc w podejmowaniu i realizacji najśmielszych planów.

4. POZEGNALNE NABOŻEŃSTWO PEREGRYNACYJNE W KATEDRZE PŁOCKIEJ — 6.XI.1976 R.²¹

Błogosławiony czas Nawiedzenia Diecezji Płockiej przez Matkę Bożą dobiegł końca. W sobotę 6 listopada 1976 r. o godz. 17 miała miejsce w Płockiej Bazylice Katedralnej podniosła uroczystość pożegnania łaskami słynącego Obrazu naszej Niebieskiej Matki i Królowej przy udziale 26 biskupów polskich pod przewodnictwem Najdostojniejszego Metropolity Krakowskiego Karola Kardynała Wojtyły, ponad 200 kapłanów diecezjalnych i zakonnych, około 100 sióstr zakonnych z różnych Zgromadzeń, delegacji Uczelni Katolickich — KUL-u i ATK, przedstawiciele wiernych ze wszystkich parafii Diecezji oraz społeczeństwa katolickiego Płocka w ogólnej liczbie około 50 000 osób.

Obraz Matki Bożej znajdował się już na wysokim tronie, usytuowanym w ołtarzu głównym nad tabernakulum zwieńczonym wielką, złotą koroną, i był przedmiotem szczególnej czci ludu od dnia poprzedniego, w którym parafia katedralna przeżywała swoją uroczystość Nawiedzenia.

Dostojnych Gości powitała najpierw sześćosobowa delegacja wiernych²², a następnie powitalne przemówienie wygłosił miejscowy Ordynariusz²³ i odczytał specjalne pismo od Prymasa Polski.²⁴

Następnie J. E. Abp dr H. Gulbinowicz, Metropolita Wrocławski odprawił dziękczynną Mszę św. pontyfikalną za łaski Nawiedzenia.

Po Ewangelii kazanie wygłosił Kardynał Karol Wojtyła²⁵, osnuwając je wokół myśli, jakie zawiera werwet ewangeliczny — „Uczył mi wielkie rzeczy, który można jest i święte Imię Jego”. Dostojny Kaznodzieja mówił m.in., że w pierwszej swojej peregrynacji do domu św. Elżbiety i Zachariasza Maryja przyniosła w sobie Boga, Zbawiciela świata. Taka jest do dziś Jej apostołska misja wobec ludzkości, narodów, człowieka — przynosić Boga, dawać Jezusa, Maryja przynosi ludziom Boga — Potęgę i Zbawienie, a Bóg daje nam siebie przez Maryję — Matkę, aby się do nas jeszcze bardziej zbliżyć. Na zakończenie tego głębokiego i refleksyjnego Słowa

²¹ MPP 3(1977) 97—105.

²² Tamże, s. 103—107.

²³ Tamże, s. 107—110.

²⁴ Tamże, s. 105.

²⁵ Autoryzowany tekst kazania znajduje się w Płockiej Kronice Nawiedzenia, s. 128—134.

Bożego, do którego wrócić jeszcze w następnym rozdziale, Najdostojniejszy Kaznodzieja wyraził serdeczne podziękowanie całemu Kościołowi Płockiemu za otwarte i życzliwe serca w przeżywaniu Nawiedzenia. Przed zakończeniem nabożeństwa odśpiewano dziękczynny hymn „Ciebie Boga wysławiamy”, wszyscy Biskupi udzielili zebranych uroczystego błogosławieństwa. Po rozesłaniu mszalnym odśpiewano błagalne „Boże, coś Polskę” i Apel Jasnogórski. Następnie odbyło się procesyjne odprowadzenie Obrazu Matki Bożej przez Episkopat, duchowieństwo i wiernych do oczekującego samochodu-kaplicy przy śpiewie skomponowanego specjalnie na tę okoliczność utworu maryjnego. Następnie delegacja Kościoła Płockiego pod przewodnictwem J. E. Biskupa dr J. Wosińskiego, ks. kan. St. Kutniewskiego, proboszcza katedry, oraz z udziałem przedstawicieli świata zakonnego i laikatu, odwiozła obraz Nawiedzenia do Gostynia, gdzie przyjechała Go delegacja Kościoła Poznańskiego złożona z przedstawicieli Kapituły Metropolitalnej pod przewodnictwem Ich Ekscelencji Biskupów Sufraganów — T. Ettera i M. Przykuckiego. Nazajutrz, 7 listopada w Ostrowie Wlkp. odbyła się uroczystość rozpoczęcia Nawiedzenia w Archidiecezji Poznańskiej. Była tam oficjalna delegacja Kościoła Płockiego pod przewodnictwem Bpa Ordynariusza złożona z przedstawicieli Kapituły Katedralnej Płockiej i Kolegiackiej Pułtuskiej. Biskup Płocki przekazując Obraz Kościołowi Poznańskiemu przedstawił zwięzłe atmosferę, w jakiej przebiegała Peregrynacja na terenie Mazowieckiej Diecezji oraz wskazał na bogate plony religijno-moralne i organizacyjno-duszpasterskie, jakie odniósł cały Kościół Płocki z tego Błogosławionego Roku Nawiedzenia.²⁶ W akcie przekazania Obrazu Archidiecezji Poznańskiej brała duchowy udział cała Diecezja Płocka. Tej bowiem niedzieli we wszystkich kościołach odprawiano nabożeństwa dziękczynne za łaski Peregrynacji, głoszone kazania o Nawiedzeniu i jego duchowych konsekwencjach, a po najliczniej uczęszczanej Mszy św. wystawiano w monstrancji Najśw. Sakrament, odmawiano Litanię Loretańską, śpiewano hymn „Ciebie Boga wysławiamy” i Apel Jasnogórski. Tym duszpasterskim akcentem zakończona została całoroczna, intensywna zbożna praca nad pogłębieniem wiary i odnawianiem oblicza religijno-moralnego Kościoła Płockiego w duchu Ewangelii Chrystusowej i na wzór Najśw. Panny Maryi.

III. OWOCE NAWIEDZENIA

To, co zostało dotychczas powiedziane, stanowi prawie w całości suchą, z konieczności nieco pobieżną relację kronikarską o fakcie historycznym Nawiedzenia Diecezji Płockiej przez Kopię Cudownego Obrazu Jasnogórskiego, który w ściśle określonym czasie i miejscu, po uprzednim, możliwie starannym i wielostronnym przygotowaniu rozpoczął się, trwał określoną porcją czasu w ustalonych z góry miejscach, w określonym porządku organizacyjnym oraz szczęśliwie, uroczyście się zakończył.

Każdy przeciętny duszpasterz, czy nawet wierny nie tylko specjalista od badań i analizy zjawisk religijnych, ma prawo postawić takie pytanie:

²⁶ Przemówienie Biskupa Płockiego w Ostrowie Wielkopolskim 7.XI.1976 r., MPP 3(1977) 111—112.

Co dało Diecezji, poszczególnym parafiom, wiernym, Nawiedzenie Matki Bożej? Czy ono było tylko jedną więcej, jednorazową, dobą trwającą w parafii, rok w diecezji, uroczystością religijną? A może to jest opatrnościowy, dany do odczytania Narodowi Polskiemu znak czasu?

Można podejść do wydarzenia, jakim była Peregrynacja w Diecezji, jako do zjawiska, które dało się obserwować zmysłami. Niewątpliwie nawet wizualna strona tego wydarzenia potrafi w podziw wprawić, jeśli nie olśnić nawet. Bo oto wszystkie parafie miejskie i wiejskie dekorowały trasy, którymi przewożono Obraz, zielenią, przeróżnymi emblematami religijnymi, krzyżami, chorągwiemi dużymi i małymi, nieraz w sposób bardzo pomysłowy i artystyczny. Dekoracje ciągnęły się często dziesiątkami kilometrów. Przygotowywano je czasem cały rok. Dekorowano szczególnie uroczyscie wsie kościelne, place przykościelne i świątynie oraz cmentarze grzebalne. W oknach wiejskich domów i blokach miejskich wystawiano obrazy, szczególnie maryjne, oświetlano je wieczorem światłem elektrycznym. Nie można o tym nie wspomnieć, że wszystkie wspólnoty dla uczczenia tego wielkiego wydarzenia spieszyły z okolicznościowymi darami materialnymi dla parafii, nieraz były to bardzo cenne dary: kapitalne remonty świątyń, nowe polichromie kościołów, nowe umeblowanie świątyń, organy, witraże, setki ornatów, alb, stuł, wiele kielichów, cyboriów, nowe salki katechetyczne i wiele, wiele innych. Deklarowano zobowiązania, które realizuje się do dzisiejszego dnia ofiarnie i w mozolnym trudzie. Z pewnością to wszystko przedstawiało i do dziś przedstawia znaczną wartość obiektywną, ale nie wolno nam zatrzymać się przecież na tej zewnętrznej postaci owoców Nawiedzenia. Trzeba koniecznie postawić natychmiast pytanie: jaki jest właściwy cel tych poczynań i przedsięwzięć? Odpowiedź na to pytanie możemy znaleźć w niezwykle głębokim przemówieniu J. Em. Kardynała Wojtyły, obecnego Papieża, które wygłosił na zakończenie Peregrynacji w Katedrze Płockiej 6.XI.1976 r.²⁷ Powiedział m.in. — trzeba nam przede wszystkim orientować się na tę podstawową i zasadniczą drogę, która prowadzi od Maryi do każdego człowieka. To jest podstawowe i zasadnicze nawiedzenie: Ona przynosi Boga człowiekowi. Ona przyniosła Go nam również w tym przedziwnym — mało powiedzieć nabożeństwie — w tym przedziwnym misterium naszej polskiej wiary i pobożności, jakim stało się Nawiedzenie Jasnogórskiego Obrazu. Tu dopiero mają niepodważalne uzasadnienie swojej prawdziwości takie optymistyczne stwierdzenia, że Peregrynacja Obrazu Matki Bożej przyniosła w Diecezji odrodzenie religijne, cały Lud Boży poczuł się bardziej odpowiedzialny za Kościół. Peregrynacja wywołała falę niezwykłej gorliwości duszpasterskiej księży, wzmogła życie sakramentalne, pogłębiła kult Jezusa Chrystusa.²⁸ Owocem Peregrynacji jest umocnienie w dobrem, zerwanie z grzechem, powrót po latach do przyjaźni z Bogiem, masowe, publiczne wyznanie wiary, o jakim pomyśleć było trudno, jakiego w stanie nie była wywołać żadna poetycka wyobraźnia. Wiele rodzin rozbitych połączyło się, naturalne związki zmieniły się w małżeństwa sakramentalne, pogodziło się wielu zwaśnionych i nienawidzących się ludzi, darowano sobie urazy. Rozkwitł duch wspólnoty parafialnej oraz diecezjalnej, zrozumiano, że w tym tkwi siła Kościoła i Duch Jezusa, działania indywidualne i samotne są mdłe, nieowocne. Skryształizowały się ostatecznie powołania kapłań-

²⁷ Por. Kronika Nawiedzenia, s. 128—134.

²⁸ Tamże, s. 137—141.

skie, zakonne. Dlatego właśnie tak nam było dobrze i radośnie, bo Maryja nam Boga przyniosła. I tę wielką radość manifestowaliśmy w najrozmaitszy sposób, również na zewnątrz, choć najważniejsze pozostaje to mistyczne, osłonięte tajemnicą spotkanie z Bogiem i Jego Matką, które przeżyliśmy w naszym wnętrzu. I tak pojęte nawiedzenie nie powinno się skończyć 6 listopada 1976 r. w chwili przekazania Obrazu Archidiecezji Poznańskiej i po zdjęciu dekoracji z naszych świątyń, placów, tras wędrówki Matki Bożej. Wobec tego podpisujemy się całym sercem pod słowami, które wypowiedział do nas J. Em. Karol Kardynał Wojtyła w dniu zakończenia Peregrynacji:

„Dlatego też to dzisiejsze płockie pożegnanie Obrazu Jasnogórskiego, jest zarazem powszechnym naprzód zaproszeniem. Nie mówimy: zegnaj! — ale mówimy: zostań! My wszyscy, którym przyniosłaś Boga Żywego, którym okazałaś Owoc Twojego Żywota, Jezusa Chrystusa — mówimy: zostań!... Zostań, Matko Życia, Matko Słowa, Matko Boga, zostań! Bo czekają nas zmagania o polską duszę narodu, młodzieży. Nie ma większego oparcia jak Ty i Twoje macierzyństwo, które jest najwspanialszym świadkiem Boga Żywego...”²⁹

ZAKOŃCZENIE

Zdajemy sobie sprawę z tego, iż aby to piękne, z wiary głębokiej płynące, powiedziane ustami obecnego Ojca św. zaproszenie urzeczywistniło się, trzeba więc dalej wytrwale, konsekwentnie nad tym pracować, żeby Nawiedzenie Obrazu Matki Bożej stało się początkiem długofalowego programu duszpasterskiego nad religijnym odrodzeniem diecezji i parafii. Do przeżyć, atmosfery i postanowień peregrynacyjnych wracać więc często trzeba w kazaniach, katechezach, w czasie rekolekcji, skupień, a także przy innych okazjach. Obchodziliśmy w wielu parafiach uroczyste i owocnie pierwszą rocznicę Nawiedzenia. W wielu parafiach utrwała się chwalebny zwyczaj przeżywania rocznicy Nawiedzenia każdego roku, uroczystość jest poprzedzana skupieniem, rekolekcjami. Odnawia się wówczas duchowe przyrzeczenia dane Matce Bożej, urzeczywistnia materialne zobowiązania. Wydaje się, że możemy z czystym i spokojnym sumieniem powiedzieć, że przez błogosławiony rok Peregrynacji Kościół Płocki pogłębił swoją świadomość i wiedzę religijną, odrodził się w jakimś wymiarze moralnie, umocnił swoją jedność duchową z Kościołem Powszechnym, wyznał i zmanifestował wiarę w Boga na wzór Maryi i z Jej szczególną pomocą. Jeszcze jedno wypada dodać. W czasie Peregrynacji, a zwłaszcza w okresie gdy się kończyła, wielu księży i wiele osób świeckich wyrażało opinię, że pragnęłyby dożyć chwili, gdy Maryja w swoim Obrazie drugi raz nawiedzi płocką diecezję. Mieli zapewne na myśli całokształt wspaniałego przeżycia religijnego z bogactwem Bożych owoców wiary, nadziei i miłości. Peregrynacja stała się najwspanialszą akcją duszpasterską po wojnie i dlatego w Polsce nie może się zakończyć, ale winna się powtarzać dla duchowego dobra Ludu Bożego. Takie jest moje najgłębsze przekonanie.

²⁹ Tamże, s. 133.